

PRAXIS GAJE PETROVIĆA*

Apstrakt: *Osnovu autorovog pristupa čine tri stava: 1. da je Praxis Gaje Petrovića bio izuzetna pojava u hrvatskoj, jugoslovenskoj i evropskoj kulturi, izazov slobode u društvu represije; 2. da ne postoji tako nešto kao „praxis-grupa“, „filozofi prakse“ ili „praxis filozofi“ koji bi imali jedinstvenu filozofsku ili društveno-teorijsku orijentaciju; 3. da su politička i ideološka osporavanja Praxisa bila deo represivnog sistema kojem je bilo podvrgnuto svako neistomišljeništvo u kulturi i nauci.*

Politički vrh Titovog režima, njegov ideološki i propagandni aparat sistematski su širili insinucije, denuncijacije i optužbe o Praxisu i Gaji Petroviću, da bi taj manir u bitno promenjenim istorijskim okolnostima, trajao od pojave Praxisa do današnjeg dana. Često su i akteri napada bile iste osobe, samo što su nekada osporavali Praxis i Gaju Petrovića kao neprijatelje „socijalizma“ i „sistema socijalističkog samoupravljanja“, a u promenjenoj političkoj modi kao „sluge“ Titove autoritarne vladavine. Sudbinu Praxisa u prethodnom režimu slavodobitno su tumačili kao „obračun u obitelji“.

---

* Prilog predstavlja deo rada u realizaciji projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu *Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost* (br. 149031) koji finansira Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije / Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije. Ova obavezujuća klauzula ne odgovara realnom stanju. Sa izvesnim osećanjem građanskog stida i osećanja žalosti zbog stanja državnih institucija smatram da javnost ima pravo da zna punu istinu: rad ovog autora, kao i rad drugih naučnih radnika u penziji, Ministarstvo finansira sa 0 (slovima: nula) dinara i *unapred isključuje* iz redovnog procesa vrednovanja i ocenjuje koeficijentom 0 (slovima: nula). Ako stariji naučni radnici, naviknuti čitavog radnog veka na skromne plate, mogu da razumeju, pa i prihvate činjenicu da u osiromašenoj zemlji njihov rad ne može da bude finansiran, za njih je ponižavajuće, a za državu poražavajuće da se njihov rad *apriori* obazvređuje. (To naravno ne znači da neki od njihovih radova u redovnom postupku vrednovanja ne mogu biti ocenjeni i koeficijentom nula.) Tu nerazumno i neprihvatljivu odluku Ministarstva kojim je rukovodio dr Aleksandar Popović, ministar „nauke“ u prvoj Vladi dr Vojislava Koštunice, inače bivšeg naučnog savetnika i upravnika Instituta za filozofiju i društvenu teoriju (dok je Institut bio jedan od centara u IDN) koja najviše govori o nesređenom stanju državnih institucija u delo je lojalno proveo dr Milan Subotić, viši naučni saradnik koji zamenjuje obolelog direktora Instituta dr Stjepana Gredelja.

Rad je pokušaj sociološke analize političke sudbine Praxisa, koju će bitno odrediti temeljno uverenje Gaje Petrovića da nema slobode bez čoveka ni ljudskosti bez slobode, a ne stara i nova politička i ideološka osporavanja Praxisa.

Ključne reči: *Praxis, Korčulanska ljetnja škola, kritičko mišljenje, sloboda.*

Osnovu mog pristupa¹ čini stav da ne postoji tako nešto kao „praxis-grupa“, „filozofi prakse“ ili „praxis filozofi“ koji bi imali jedinstvenu filozofsku ili društveno-teorijsku orijentaciju. Oni koji su iskazivali „budnost“ prema „neprijateljima socijalizma svih boja“ tretirali su osnivače i saradnike *Praxisa* kao grupu. U promijenjenim istorijskim okolnostima pokazalo se da nije bila reč ni o kakvoj iznutra koherentnoj grupi. Ideološki i politički naganjači, u svojoj intelektualnoj lenjosti, a ponekad i iz neznanja, stvarali su najčudnije grupe kao predmet svoje „budnosti“. Da je realnost bila sasvim drukčija uverice se svako ko pogleda bogatu listu saradnika časopisa *Praxis*, njihove članke, njihove knjige, njihovu javnu delatnost. Čak ni članovi prve redakcije *Praxisa* nisu imali jedinstvenu filozofsku orijentaciju. A tek raskošna različitost učesnika *Korčulanske ljetnje škole*: eminentni filozofi i sociolozi, poneki ekonomista, istoričar, pisac, studentkinje i studenti, osobe iz raznih ideoloških komisija i komiteta, marksističkih centara i drugih službi, novinari. Mnogi od nezvanih, a poneko i od zvanih učesnika su na razne načine pisali kritičke izveštaje, napadali ideje koje su čuli na zasjedanjima *Škole* i na drugi način napadima na *Praxis* i *Školu* gradili svoje karijere, da bi u promenjenim istorijskim okolnostima opet nastavljali s istim

---

¹ Prethodno sam rad, kao referat, izložio na Međunarodnoj konferenciji „*LIK I DJELO GAJE PETROVIĆA*“ u povodu 80. obljetnice rođenja Gaje Petrovića u organizaciji Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 10. marta 2007. godine. Tom prilikom sam svoje izlaganje počeo sledećim rečima: „Ne krijem zahvalnost i uzbuđenje da sam danas među vama, da mi je pružena prilika da izrazim poštovanje Gaji Petroviću. Trudiću se da ne govorim ni svečarski ni patetično, jer takav tip govora Gaji Petroviću ne pripada. Verovatno bi odnekud počeo da kašljuca i da protestuje.

Prilog sam naslovio *Praxis Gaje Petrovića* jer mi se čini da bi veznik „i“ ili bilo koja druga reč koja bi ukazivala na relaciju bila sasvim suvišna, mada time ni na koji način ne želim da potcenim doprinos ostalih članova redakcije, posebno živih članova Milana Kangrge i Ivana Kuvačića, i nažalost preminulih Danka Grlića, Rudija Supeka, Branka Bošnjaka, Predraga Vranickog. Neka mi oprostite i živi i mrtvi, ali bez predanog rada Gaje Petrovića *Praxis* je nezamisliv, kao što je i *Korčulanska ljetnja škola* nezamisliva bez izuzetnog intelektualnog angažmana i ljudske širine Rudija Supeka!“

žarom optuživati *Praxis* za služenje režimu čije su oni sluge bili, a časopis jedan od značajnih kritičara.

Praxis nije samonikla biljka u kulturi bivše Jugoslavije, ali se desilo da je njegov nastanak bio nestandardan za tadašnje prilike. Osnovala ga je grupa zagrebačkih filozofa i sociologa, a Hrvatsko filozofsko društvo je bilo (formalni) izdavač.² Do koje mere je Gajo Petrović branio nezavisnost časopisa najbolje svedoči sledeći njegov stav: „Kad bi časopis morao birati između izmjene orijentacije i nestanka, bilo bi bolje da nestane, nego da kompromisima kvari svoj lik.“³

Praxis Gaje Petrovića je koncipiran kao nezavisna institucija kulture, ali i zajednica filozofa, sociologa i drugih poslenika kulture kojima je zajednička njihova težnja ka nedogmatskom, slobodnom mišljenju, a ne „jedinstvena idejna“ ili neka druga usmjerenost. Ako se tome doda da su osnivači želeli filozofski časopis „u onom smislu u kojem je filozofija misao revolucije: nepoštedna kritika svega postojećega, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja“⁴, časopis otvoren prema svima koji „*nisu ravnodušni* prema životnim pitanjima našeg vremena“, nezavisno od toga da li su marksisti ili ne, onda je sukob sa jednim autoritarnim režimom koji nije trpio neistomišljeništvo i neposluh bio neizbježan.

U temelju težnji ka nezavisnoj zajednici neistomišljenika i kritičkoj orijentaciji časopisa stoji shvatanje čoveka u filozofiji Gaje Petrovića. Najkraće rečeno za Gaju Petrovića čovek je biće prakse, a praksa je *slobodno*, stvaralačko, istorijsko, bivstvovanje; praksa je bivstvovanje kroz *budućnost*. Nema prakse bez slobode ni slobodnog bivstvovanja koje ne bi bilo praksa. Njegov ključni stav je: „Kao biće prakse, čovjek je *biće slobode*. *Nema slobode bez čovjeka ni*

---

² Gajo Petrović je zabeležio: „Časopis *Praxis* nije postojao prije sadašnje redakcije, niti su članovi redakcije djeca svoga časopisa, nego je taj časopis njihovo djelo načinjeno po zamisli svojih inicijatora i urednika.“ Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, Praxis, Zagreb 1972, str. 41. A na drugom mestu: „Sadašnji članovi redakcije i redakcijskog savjeta Praxisa nisu nikakvi 'rukovodioci' časopisa, a nisu ni samo njegovi inicijatori i organizatori. Oni su ti koji su časopisu dali njegovu orijentaciju i koji su tu orijentaciju, bila ona dobra ili loša, svojim radovima oživotvorili. Upravo zbog toga moguće je zabraniti ili ukinuti Praxis, ali nije moguće eliminirati iz Praxisa članove njegove redakcije i redakcijskog savjeta, a da to ipak ostane Praxis.“ *Ibid.*, str. 84-85.

³ *Čemu Praxis*, str. 43.

⁴ *Čemu Praxis*, str. 13.

ljudskosti bez slobode.⁵ Tako dolazimo do ključnog pojma – pojma *slobode* – koji će biti trn u oku svih onih koji su posedovali ili želeli da poseduju moć nad čovekom i trasirati put *Praxisa* „kroz trnje do zvijezda“, te stajati u osnovi svih ideoloških i političkih napada na časopis i u vremenima kada je već predat istoriji, ali ne i zaboravu.

Pri tome treba imati u vidu da u ideološkim kritikama i političkim napadima na *Praxis* i *Korčulansku ljetnju školu* nema ničega izuzetnog. Te institucije kulture su bile izuzetne, ali napadi su bili deo *sistema* koji je pritiscima, pretnjama, političkim denuncijacijama, represiji podvrgavao sve – od školskih, fabričkih, omladniskih, studentskih listova do kulturnih, posebno književnih listova i revija. Samo one institucije kulture koje su u celini bile „pod kontrolom“ nisu bile predmet napada. Prema tome, kao što je teza o *Praxisovom* služenju režimu dio enormne proizvodnje laži na Balkanu, netačna je i tvrdnja da je časopis bio izložen izuzetnim merama koje u sferi kulture nisu sistemski primenjivane. *Praxis* je, s obzirom na svetski ugled koji je stekao bio samo „vrh ledenog brega“ i onaj fini lakmus papir represivnih mera autoritarnog režima u kulturi.

Osporavanja i kritike bilo koje kulturne institucije – a *Praxis* je bio značajna institucija u kulturi Hrvatske i bivše Jugoslavije – su ne samo legitimna, nego i dragocena. Pitanje je da li se zasnivaju na valjanim argumentima ili na insinucijama, odnosno na apriornim diskvalifikacijama. Ako prva zaslužuju pažljivo razmatranje i prihvatanje, druga je neophodno kritički razmotriti i odbaciti. *Praxis* je, na žalost, imao zlu sudbinu da je najčešće bio izvrnut grubim napadima koji su stremili ka punoj političkoj diskvalifikaciji. Tako se desilo da su, protokom vremena, često isti ljudi osuđivali *Praxis* i njegove urednike i saradnike da su neprijateljski raspoloženi prema partijskoj državi „samoupravnog socijalizma“, da bi u promenjenim istorijskim okolnostima tvrdili da je *Praxis* bio uzdanica Brozovog režima ili još gore – rankovićevski orijentisan. U ovom prilogu pokušaću da pokažem neosnovanost tih tvrdnji, kako bi se otvorio prostor za normalni kritički razgovor o *Praxisu* i delu Gaje Petrovića i ostalih urednika i saradnika časopisa, kako u Zagrebu, tako i u Beogradu.

U Jugoslaviji je granica između dnevnopolitičkih i ideoloških napada bila veoma fluidna, pa je čak i danas teško povući

⁵ Gajo Petrović, *Odabrana djela*, Naprijed-Nolit, Zagreb-Beograd 1986, Tom I, str. 147.

precizne linije razgraničenja. Praktično nema ni jedne ličnosti iz najužeg vrha Saveza komunista Jugoslavije, uključujući nepriko-snovenog vođu – Josipa Broza, koja nije oštrila svoje pero napadima na *Praxis* i *Korčulansku ljetnju školu*. Poseban ton i doprinos napadima koje su se u određenim momentima pretvarali u orkestrirane hajke davali su i njihovi „adlatusi“ kao što su Dušan Dragosavac, Savka Dapčević Kučar i druge osobe iz republičkih i saveznih oligarhijskih krugova. Njih su sledili skoro horski intonirani arivisti iz ideoloških komisija, marksističkih centara, univerzitetski profesori, komitetski aparatčici, novinari kao „društveno-politički radnici“, ali i mnogi drugi koji su mislili da se na taj način može nešto ušičariti. Naravno, i jedne i druge pratile su vojne i civilne službe bezbednosti, tako da praktično nema ni jednog praksisovca ili učesnika Korčulanske ljetnje škole koji nije bio predmetom „bezbednosne obrade“. Naredni korak bile su mere represije, različito intonirane i primenjivane u pojedinim republičkim centrima⁶.

Neophodno je diferencirano analizirati i posmatrati nosioce kritike teorije otuđenja, ideje slobode i i stavljanja kritičkog mišljenja u funkciju ostvarenja ideje slobode. Ako se ta, različita osporavanja prate diferencirano, onda se mogu otkriti i drugi slojevi tih napada na *Praxis* i dugotrajne pripreme sistema pune represije i zabrana. Ključne ličnosti autoritarnog režima su izvukle pouku iz Đilasovog slučaja i nisu se bavile konkretnim pojavama. One su davale ton, a onda su egzekuciju prepuštale svojim kerberima, sloju aparatčika, ljudi koji su bili u profesionalnom aparatu. Ti su ljudi, osluškujući migove iz vrha, u javnost plasirali ono što najviši rukovodioci žele da čuju ili što su pretpostavljali da partijski vrh želi da

---

⁶ Mere represije svakako zaslužuju posebnu analizu: egzemplarne su, raznovrsne, različito dozirane i diferencirano usmerene prema urednicima, saradnicima, članovima izdavačkog saveta, podržavaocima, naročito grupama studenata filozofije i sociologije, u pojedinim republičkim centrima. Tako je proces izbacivanja članova redakcije, Saveta, saradnika *Praxisa* i članova Upravnog odbora *Korčulanske ljetnje škole*, nastavnika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu trajao nekoliko godina. O tome videti opširnije u Nebojša Popov, *Contra fatum* („Mladost“, Beograd 1990.) Hapšenja i suđenja studentima, zabrane listova i časopisa tekli su mnogo brže. Videti zbirku „DOKUMENTI Jun – lipanj 1968“, *Praxis*, 1971. Bogata lepeza pretnji, sijanja straha i među onima koji nikada sa *Praxisom* nisu imali nikakve veze nalazi se između dnevnih napada, forumskih sednica i saopštenja, naganjačkih članaka i komentara u štampi i elektronskim medijima, policijskih „informativnih razgovora“ i ucena, do govora vođe i članova najužih oligarhijskih struktura vlasti.

čuje. Pri tome ne treba zaboraviti da je u partijskom aparatu vladao i bio negovan poslušnički mentalitet. Poslušnicima iz partijskog aparata pridruživali su se još dve grupacije za koje je kritičko mišljenje, negovano u *Praxisu* i *Korčulanskoj školi*, bilo subverzivna delatnost. Jednu grupaciju je činila *nema akademska većina*. U raznim kolegijalnim telima univerziteta, fakulteta i instituta sedele su kolege koje bi u normalnijim situacijama bili pristojni ljudi, ali koji bi, kada uvide da postoje rizici, postajali poslušnici. Napokon, postojale su i grupe ljudi u javnom životu koji nisu bili ni neobrazovani, ni glupi. Svoja uverenja nisu smeli javno da iskažu. Bili su istinski protivnici *Praxisa* i njegove liberterske orijentacije, najčešće konzervativni nacionalisti. Napade na *Praxis* koristili da bi uspostavili vezu sa partijskim i policijskim aparatom i da bi preko tih veza ostvarili pravo građanstva za svoju poziciju.

Da je *Praxisu* i *Školi* kao opasnostima po sistem i neprikosnoveni autoritet vođe, po politički monopol SKJ, pridavan veliki značaj, pokazuje učešće samog političkog vrha u intonaciji i orkestraciji tih napada. U tom pogledu karakteristični su povremeni napadi Josipa Broza koji je već na Trećem plenumu CK SKJ na kome je pripreman obračun sa Aleksandrom Rankovićem, marta 1966. optužio *Praxis* i *Gledišta* za problematično delovanje⁷. Pošto je u svom čuvenom obraćanju javnosti 9. juna 1968. godine pokušao i najvećim delom uspeo da studentsku omladinu „umiri“, samo petnastak dana potom, na Kongresu Saveza sindikata Jugoslavije će pokazati svoje prave namere. U svom poznatom stilu da pripadnicima nomenklature pretili narodom, da na njih usmerava gnev građana, u ovom slučaju studentske omladine, ali i da narodu pretili „merama vlasti“, Josip Broz je u svom obraćanju javnosti prvo, na izgled skromno, da se ne kaže skrušeno, optužio svoj politički aparat za sporost, nedostatak sluha, nedovoljno jedinstvo, raskorak između političkih odluka i realizacije. Zatim je, u atmosferi pogroma studenata koji je sam inicirao, „dao za pravo studentima“ – kako su mnogi pogrešno verovali –

⁷ Jedan od njegovih bliskih saradnika, Milentije Popović, je još u intervjuu za časopis *Socijalizam*, br. 7-8/1964, naglasio da stavovi „nekih“ filozofa i sociologa mogu imati veoma opasnu posledicu – stvaranje političkih partija. Bila je to dobrodošlica iste godine pokrenutom *Praxisu* kao stalnoj meti napada iz partijskih redova. Samo su naknadne konstrukcije časopisa kao instituciju kulture mogle povezati sa birokratskim aparatom Saveza komunista, što ne znači da pojedini saradnici *Praxisa* nisu iz različitih razloga bili deo establišmenta.

ističući: „Međutim, ja sam došao do uvjerenja da je ogroman dio, mogu da kažem, 90 odsto studenata poštena omladina, o kojoj mi nismo vodili dovoljno računa, u kojoj smo vidjeli samo učenike, samo đake u školama a za koje još nije vrijeme da se uključuju u društveni život naše socijalističke zajednice. To je bilo pogrešno. Mi smo njih ostavili same. Tu svoju grešku mi sagledavamo.“⁸ Neće mu trebati mnogo vremena, nešto više od dve nedelje, da na Šestom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije javno saopšti „gdje smo to mi grijehili“: „Vi znate, drugovi i drugarice, da je sada bilo svakakvih pokušaja od raznih elemenata. Pojavili su se oni sa kojima smo imali posla na univerzitetima i prije studentskog revolta. To su pojedini profesori, neki filozofi, razni praksisovci i drugi, razni dogmatičari, uključujući i one koji su vršili razne deformacije u Upravi državne bezbjednosti itd. Sve se to danas nekako ujedinilo... Oni sada pokušavaju pokret na univerzitetu. To ne potiče od studenata, već od ljudi koji bi htjeli da stvore embrion višepartijskog sistema, i da se postave kao faktor, koji će sa skupštinom i drugim razgovarati na ravnopravnoj osnovi. Štaviše, oni idu i dalje: negiraju radničku klasu kao najvažniji faktor i stub ovog društva. Za njih su radnička klasa i njena uloga prevaziđeni. Savez komunista za njih ne znači ništa.“⁹ U ovom kratkom navodu jasno su uočljive bar dva cilja govora. Prvo, obeležiti profesore, „neke filozofe“, „razne praksisovce“ kao neprijatelje, odvojiti ih od studenata, nahuškati na njih radničke predstavnike¹⁰ i tako pripremiti preduslove za opštu političku hajku. Tito će – a to će kasnije postati opšte i omiljeno mesto za sve nacionalističke i neoliberalne kritičare *Praxisa* – povezati „neke filozofe“, „razne praksisovce“ sa „raznim dogmatičarima“ i onima koji su „vršili razne deformacije u Upravi državne bezbjednosti“, mada će se u dugotrajnom procesu egzekucije itekako oslanjati upravo na pronosirane dogmatičare, na primer, oko

---

⁸ *DOKUMENTI – Juni-lipanj 1968*, str. 338-339.

⁹ *Ibid.*, str. 378-379.

¹⁰ „Pa zar je to moguće danas u našoj zemlji, zar je moguće da takvi ljudi i sa takvim idejama nastupaju, a da mi to mirno posmatramo i dalje. Njima nema mjesta ni tamo gdje se nalaze. (Snažan aplauz i odobravanje.) Zar takvi da vaspitavaju našu djecu na univerzitetima i školama? Nema im mjesta tamo. (Snažno odobravanje i aplauz.)...Dakle, takve ljude mi moramo onemogućiti, a onemogućićemo ih ako sagledamo gdje su, ako ih budemo odlučno sprečavali u njihovim negativnim akcijama. I, na kraju krajeva, ponekad će trebati preduzeti i administrativne mjere. (Aplauz.) Mi moramo sačuvati naše socijalističko samoupravno društvo.“ *Ibid.*, str. 379.

časopisa *Dijalektika*, a da se o dnevnoj, nedeljnoj, posebno partijskoj štampi i elektronskim medijima i ne govori!¹¹ Reklo bi se da današnji kritičari *Praxisa* ponavljaju Titove stavove, da su na Titovom putu („I posle Tita – Tito!“). Drugo, „neke filozofe“ i „razne praksisovce“ Josip Broz proglašava negatorima ključne uloge radničke klase u društvu i zagovornicima višepartijskog sistema za koje Savez komunista ne predstavlja ništa. Kako je većina naknadnih obračuna sa *Praxisom* bazirana na stavu da je reč o sukobu „u obitelji“ i da praksis orijentacija u filozofiji i sociologiji nije izlazila iz titovskog šinjela, ove Titove opaske zvuče kao demanti.

„Lipanjaska gibanja“ 1968. donela su, dakle, žestoke napade na *Praxis* i praksisovce. Bilo je to vreme „skidanje maski“. Praksisovci su i ranije i tada etiketirani kao „filozofska piskarala“, „razni praksisovci“, „lažni demokrati“ koji „priželjkuju čvrstu ruku“ (rankovičevci), „filozofčići“, „buržoasko liberalni elementi koji paktiraju sa poraženim snagama“, „maoisti“, „unitaristi“, „apstraktni humanisti“, „anarholiberali“ itd. Tvorcima ovih etiketa bili su Tito, Kardelj, Bakarić¹² i drugi političari nižeg ranga, ali i oni profesori sveučilišta koji su, u ime Partije, izbacivali Gaju Petrovića iz SKJ, da bi kasnije bestidno tvrdili kako je taj isti Gajo Petrović služio režimu. Od tada pa do danas hajke na *Praxis* ne prestaju. O tome sam u više navrata pisao.¹³

---

¹¹ Nebojša Popov je u svojoj knjizi *Contra fatum* rekonstruisao proces nastanka spiska od osam profesora Beogradskog univerziteta određenih za „odstrel“ i pokazao koju su ulogu u tom procesu imali upravo dogmatičari, na primer Zvonko Damnjanović, Desanka Savičević, ali i mnogi drugi.

¹² Davno sam zapisao: „Ipak, najtežu optužbu izrekao je Vladimir Bakarić tvrdnjom da je *Praxis* 'skrenuo u vode koje je dirigovala američka demokratska grupa za borbu protiv komunizma'. Opet, opšta formula ovakve optužbe, koja, dakako, nije nepoznata u istoriji organizovanog radničkog pokreta: kad se izmišlja unutrašnji neprijatelj, treba ga povezati sa stranom opasnošću. To uvek obezbeđuje dovoljan alibi za represivne mere. Najblaža i za Bakarića najpovoljnija kvalifikacija ovakve optužbe je da je izrekao veliku *političku laž*. U suprotnom, ako Bakarić zna da su ti intelektualci povezani sa stranim agenturama, a četiri godine ništa ne poduzima da ih u tome onemoguću, onda se i sam svrstava u pomagače neprijatelja jugoslovenskog samoupravnog socijalizma.“ Uporedi, Božidar Jakšić, *Vreme revolucije?*, Gradina: Niš 1988, str. 258.

¹³ Uporedi, Božidar Jakšić, „Praxis i Korčulanska ljetnja škola – Kritike, osporavanja, napadi“, U Nebojša Popov (priređio) 2003, *Sloboda i nasilje, razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj ljetnjoj školi*, Peublica: Beograd, str. 167-232. Delove tog rada koristio sam u pripremi ovog priloga.

Za Brozom nisu zaostajali ni njegovi najbliži saradnici. Štaviše, kao da su se utrkivali ko će dati veći „doprinosa“ ne samo Brozovom stavu nego i njegovim željama. Edvard Kardelj, s velikim iskustvom u osudama intelektualaca, još iz vremena sukoba na književnoj levisi i *Književnih sveski* pred Drugi svetski rat, nije se libio da ponovi Titove i upotrebi vlastite pogrdne izraze, kao što su „filozofčići“, „filozofska piskarala“, „anarholiberali“, „lažne demokrate“ koji „hoće čvrstu ruku“ itd.¹⁴ Istina, izbegavao je navođenje imena ili stavova. To mu je donosilo dodatnu prednost – mogao je da ne navodi stavove koje „kritikuje“, da *konstruiše stavove* protiv kojih piše, da svemu daje privid poznavanja stvari i učenosti. Od najbližih Brozovih saradnika u političkim napadima najdalje je otišao Vladimir Bakarić. Uzgred, bio je inicijator i oduzimanja nagrada „Božidar Adžija“ koje su već bile dodeljene urednicima *Praxisa* Gaji Petroviću i Milanu Kangrgi i inicijator velike kampanje protiv *Praxisa* 1966. godine. Prevazišao je sebe kada je na zasedanju Gradske konferencije SK Zagreba 27. juna 1968. godine izjavio: „’Praxis’ je iznikao na tendencijama koje su bile opšte u socijalističkom svetu na Istoku i Zapadu. Međutim, kasnije je skrenuo u vode koje je dirigovala američka demokratska grupa za borbu protiv komunizma. Već 1964. godine kad je održana Korčulanska ljetnja škola ovakav kurs ’Praxisa’ postaje očigledan.“ Bakarić je, zapravo, praksisovce proglasio „profesionalnim antikomunistima“ koje finansira CIA, a nešto pre pomenutog govora, u aprilu iste godine, prigovorio je partijskim ideolozima: „A treba vam reći da *praksisovce treba udariti željeznom štangom po glavi!* Dajte se konačno trgnite i pružite dostojan otpor tim neprijateljima Partije i našega socijalizma! Što čekate?!“¹⁵

---

¹⁴ O Kardeljevim kritikama *Praxisa* i leve inteligencije pisao sam u radu „Politička moć i stvaralački marksizam – Razmišljanje o jednom vidu antiintelektualizma u jugoslavenskom društvu“, pisanom 1972. godine a objavljenom u mojoj knjizi *Vreme revolucije?*, Gradina, Niš 1989. str. 249-262. Prethodno sam sredinom 1966. godine napisao za sarajevski časopis *Pregled* kritički osvrt na Kardeljevu knjigu *Beleške o našoj društvenoj kritici*, ali je redakcija taj tekst, nakon Brionskog plenuma povukla iz štampe. Reč je o sledećem: *Pregled* se pojavljivao početkom jula 1966. godine, a Ranković je „pao“ 1. jula. Profesor Ljubomir Tadić, koji je tada bio vrlo uticajan u *Pregledu* je, želeći da me zaštiti, tražio da iz knjigoveznice izbace moj odštampani tekst jer je dosta razumno pretpostavljao da bih mogao, ukoliko se tekst pojavi, da budem uhapšen.

¹⁵ Navedeno prema, Milan Kangrga (2002), *Šverceri vlastitog života. Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti*, (dopunjeno i prošireno izdanje Republike, Beograd iz 2001.), Kultura & Rasvjeta, Split, str. 45.

Politička osporavanja, pa i represivne mere prema *Praxisu* i *Školi* bile su, dakle, inicirane iz samog političkog vrha ne samo zato što bi to *mogla postati* linija otpora autoritarnoj vlasti, već i stoga što je bila u pitanju autentična otvorenost prema svetu, direktni, političkim i policijskim autoritetima neposredovani, dijalog sa svetom, sa onim intelektualcima i vrednosnim orijentacijama koje su predstavljale alternativu nehumanom svetu, a takođe i zato što su *Praxis* i *Korčulanska škola* bili nukleus u stvaranju autentične intelektualne zajednice na jugoslovenskom tlu. Bio je to nukleus zajednice ljudi koji su različito mislili. Inicijalno nije postojala neka praksis-grupa kao što nikada nije formulisana neka iole koherentna doktrina. Intelektualne i druge razlike unutar *Praxisa* bile su vrlo velike. A dragocena vrednost *Praxisa* i *Škole* bila je upravo u tome što su *razlike mogle da koegzistiraju i da se međusobno oplemenjuju* i da budu začetak normalne intelektualne komunikacije na jugoslovenskom tlu, koja neće uvažavati sve idiotizme republičkih birokratija, hijerarhija i oligarhijskih struktura društvene moći.¹⁶

Da *Praxis* postaje predmetom ozbiljne zabrinutosti političkog vrha u Hrvatskoj postalo je očigledno kada je Miko Tripalo na XIX konferenciji Saveza komunista grada Zagreba 10. juna 1965. godine u svom referatu govorio o „apstraktno humanističkim“ shvatanjima razočaranih i ogorčenih staljinizmom koji su „od njegovih vatrenih

---

¹⁶ Ova napomena je važna stoga što je već posle Titovog govora u Splitu '61. vrhovima oligarhijskih struktura moći u Partiji i državi postalo jasno da je koncept partijske države održiv dokle je Josip Broz Tito živ. Dosta rano je postalo jasno da Tita kao centralnu arbitrarnu ličnost ni jedan pojedinac ne može da zameni, mada je u početku bilo nekih kombinacija i ideja sa Ivom-Lolom Ribarom (u toku rata, pre njegove pogibije obeležene sumnjivim okolnostima), zatim Đilasom, Rankovićem, Bakarićem, pa sa Kardeljem. Ključne partijske ličnosti počele su da sumnjaju da je održiv amalgam Jugoslavije. Republički oligarsi ne veruju jedan drugome. Titu to stanje odgovara jer jača njegovu arbitrarnu moć. Dolazi do političke, ekonomske, kulturne refeudalizacije jugoslovenskog prostora koju Bakarić skoro stidljivo inaguriše zahtevom da „federacija mora više da federira“, a Kardelj idejom o tranzicijskom karakteru Jugoslavije, bar za Sloveniju. Već u tim 60-im godinama, nasuprot političkim procesima zaokruženja republičkih „feuda“, pojavljuje na jugoslovenskom planu jedna intelektualna zajednica – zajednica slobodnog dijaloga, a ne istomišljeništva – sa veoma povoljnim vetrom u jedrima na internacionalnom planu i skoro ne uvažava ništa od nastojanja da se refeudalizuje jugoslovenski kulturni prostor. I to režim oseća kao veliku opasnost, tako da je pritisak na *Praxis* i *Školu* rastao. To pokazuje do koje je mere je rastao strah političkih krugova koji počinju da stvaraju nacionalne republike, nacionalne ekonomije, nacionalne kulture i koliko su se plašili pokušaja stvaranja autentične zajednice koja taj koncept ne uvažava.

pristalica postali njegovi žestoki kritičari“.¹⁷ Tripalo govori „ratničkim“ jezikom i optužuje te bivše staljiniste da nisu učestvovali u društvenoj likvidaciji staljinizma, nego se uključuju u tu borbu tek kada je glavna bitka već dobivena. Oni ne veruju u sistem samoupravljanja i kako njihove moralne propovedi nisu popravile birokratske elemente, oni se demoraliziraju i pozivaju na preispitivanje osnovnih principa socijalizma i marksističke nauke, približavaju se socijaldemokratskim pozicijama („đilasovštini“), traže za sebe poseban položaj glavnih i jedinih arbitara društvenih kretanja, negiraju sve postignuto i potcenjuju smisao i društvenu neophodnost vodeće uloge Saveza komunista. Da ne bi bilo zabune o kome je reč, Tripalo u referatu kaže: „S obzirom na to da su se spomenuti stavovi našli u nekim člancima zagrebačkog časopisa ‘Praxis’, to stvara objektivne uslove, bez obzira na ovakve ili onakve namjere pojedinaca, da se ‘Praxis’ pretvori u okosnicu političke grupe oko koje se okupljaju svi opozicioni i nezadovoljni elementi u našem društvu. Iako ne sumnjamo u dobre namjere znatnog dijela članova redakcije i suradnika ‘Praxisa’, nadamo se da će naročito komunisti među njima razmisliti o objektivnim opasnostima koje takav razvoj događaja može donijeti“.¹⁸ Mada ističe da će se protiv *Praxisa* boriti „metodom idejno-političke djelatnosti“, Tripalo je, svrstavši praksiovcu među bivše staljiniste bliske „đilasovštini“ i socijaldemokratiji, iskazao prave namere u toj „idejnoj borbi“.¹⁹ Bila je to, ipak, samo uvertira koja u raspravi na konferenciji nije naišla na širi odjek.²⁰

---

¹⁷ Miko Tripalo, „Uloga i zadaci Saveza komunista u provođenju ekonomske politike i razvijanju socijalističkih društvenih odnosa“, *XIX konferencija Saveza komunista grada Zagreba*, Zagreb, lipanj 1965, str. 23.

¹⁸ *Ibid.*, str. 23.

¹⁹ Kako se Komunistička partija obračunavala sa staljinistima u vlastitim redovima najbolje svedoči istorija Golog Otoka, a ni Đilasova sudbina nije ništa manje drastična. Dovoljno je uporediti broj godina koje je robijao u Kraljevini Jugoslaviji (dve godine u državi koju je istinski nameravao da ruši) i „socijalističkoj“ Jugoslaviji (devet godina u državi koju je istinski želeo da „gradi“), pa da bude očigledno kuda vodi Tripalov ratnički jezik. Što do takvog raspleta u sukobu sa praksisovcima nije došlo više su krive okolnosti nego odsustvo namera. Takođe se dâ zapaziti staljinistička intonacija Tripalovog govora izražena u frazama o nesumnjivo dobrim subjektivnim namerama i objektivnim opasnostima.

²⁰ U *Biltenu* GK SKH i Gradski odbor SSRNH Zagreba, God. III, 1965, br. 6-7, u kome su objavljeni izvodi iz izlaganja 30 učesnika, *Praxis* nije pominjan. To naravno ne znači da nije uopšte pominjan.

Prvu pravu dnevno-političku i ideološku kampanju širih razmera protiv *Praxisa* organizovao je Savez komunista Hrvatske u Zagrebu u proleće 1966. godine. Počelo je kao u Don Bazilijevoj ariji o kleveti iz *Seviljskog berberina*, tiho skoro stidljivim obaveštenjem da grupa članova Komisije za idejni rad „analizira aktivnost komunista u časopisima za društvena pitanja“ *Naše teme, Praxis, Politička misao, Razlog* i drugim²¹, da bi se već u trećem broju *Biltena*, u prilogu, izdvojio samo *Praxis* – „O nekim gledanjima i stavovima u časopisu ‘Praxis’“. Peti broj *Biltena* već sadrži diskusiju o časopisu *Praxis* u Komisiji za idejna pitanja GK SKH Zagreb, koju će obilato prenositi mediji²²

Glavni inicijator kampanje, dr Vladimir Bakarić, će tek u junu objaviti svoje stavove o *Praxisu* izrečene 6. maja 1966. godine pred političkim aktivom Bosne i Hercegovine u Sarajevu!²³ Bakarić smešta *Praxis* u evropski kontekst, povezuje ga sa događanjima u Mađarskoj 1956. godine, Imre Nađom i Milovanom Đilasom. Ne ostaje na tim natuknicama, nego časopis preko Đilasa povezuje sa prethodnim „antikomunističkim“ kritikama tobože staljinizma, a zapravo socijalizma. Onda sledi prvo omalovažavanje, a zatim insinucija. Tako Bakarić kaže: „Ta literatura kod nas uglavnom nepoznata, a nepoznata je zato jer se zbog svoje reakcionarnosti nije uspjela afirmirati ni u Evropi“²⁴ Nastavak ne ostavlja mesta za sumnju kuda gura *Praxis*: „To je sve pod američkim rukovodstvom, neću reći državnim, postoji naime zato jedan poseban fond finansiran od reakcionarnih krugova.“²⁵ Pošto je tako odredio kontekst u kome analizira *Praxis*, Bakarić će načiniti korak nazad pa će reći da „Grupa ‘Praxis’ ni na jednom području nije išla ni izdaleka tako

²¹ *Bilten* GK SKH i Gradski odbor SSRNH Zagreba, God. IV, 1966, br. 2, str. 33. Pominjanje drugih časopisa za društvena pitanja očigledno je trebalo da manje obaveštene navede na utisak da je reč o objektivnoj analizi.

²² Dnevni list *Vjesnik* je u maju 1966. godine, u više nastavaka, uglavnom na drugoj strani, preneo izvode iz izlaganja skoro svih učesnika. Videti takođe, N. Popov, *Društveni sukobi-Izazov sociologiji*, II izdanje, str. 147-148, u napomeni 88.

²³ Ovo je karakteristični stil političkog ponašanja: zakuhati, izmaći se i naknadno se pojaviti kao autoritarni presuditelj. „Ni mimo, ni vrit“, reklo bi se u Zagrebu. Ako slučajno nešto pođe naopako, on je „drugove upozoravao“, a ako sve ide prema planu, on je taj koji odmereno i mudro izriče sudove.

²⁴ *Bilten* GK SKH i Gradski odbor SSRNH Zagreba, God. IV, 1966, br. 6-7, str. 22.

²⁵ *Ibid.*, str. 22-23.

daleko kao Đilas, ali gdje je granica ove pozitivne i negativne kritike, to nije uvijek lako reći. 'Praxisovci' su se vani izjašnjavali za jugoslavenski tip socijalizma, i tu njima nije bilo prigovora.²⁶ Bakarić je svestan da prestiž koji imaju *Praxis* i *Škola* predstavlja veliki kapital za državu, jer privlači one koji su se razočarali u socijalizam sovjetskog tipa.²⁷ Polaznu ideju *Praxisa* o kritici svega postojećeg Bakarić proglašava *falsifikatom*, jer se, zaboga, ta Marksova ideja odnosi samo na Njemačku njegovog doba.

Sumnjičenja su, dakle, počela praktično od pojave prvog broja, a dobila se već 1966. godine snažne javne oblike Bakarićevom osudom dodele nagrada „Božidar Adžija“ Gaji Petroviću i Milanu Kangrgi. Bakarić je organizovao i vršio politički pritisak i osude spolja, a jedan od bivših članova redakcije iznutra – u Hrvatskom filozofskom društvu. Kako ni jedan ni drugi manevar nisu uspjeli, pribeglo se dodatnoj meri – pojavila se *Encyclopaedia moderna*. Dovoljno je baciti pogled na sastav redakcije i, posebno, Saveta tog časopisa pa se uveriti da su imenovana probrana imena u kulturi i nauci u koja je Savez komunista u svim republikama imao povjerenja. Trebao je to biti časopis koji će reprezentovati državu, predstavljati propagandu režima u inostranstvu i biti kontrapunkt *Praxisovom* već stečenom ugledu. Tu propagandno-reprezentativnu ulogu u inostranstvu *Praxis* je konsekventno odbijao i u svetu sticao ugled (ili kritičare) svojim idejama, a ne obilatim potporom države. Slično su centri političke moći u Jugoslaviji postupili i povodom gašenja *Korčulanske ljetnje škole*, organizujući godišnje, veoma skupe „socijalističke“ seanse u Cavtatu. Režim je mogao zadovoljno da trlja ruke: nismo mi protiv filozofije i kulture, samo da je pod našom kontrolom! I u Bakarićevom časopisu i u radu skupova u Cavtatu učestvovali su i neki članovi redakcije *Praxisa*, saradnici i članovi savjeta, što svakako ide u prilog tezi da „praxis grupa“ kao intelektualna zajednica jedinstvene orijentacije nije ni postojala.

²⁶ *Ibid.*, str. 23.

²⁷ „Dakle, za njih smo mi bili svetionik“, reći će Bakarić. *Ibid.*, str. 24. Zanimljivo, tako je Bakarić najednom sa *Korčulanskom ljetnjom školom* – „MI“. No već na sledećoj stranici Bakarić se vraća oštrom kritičkom stavu, govori o proameričkoj orijentaciji, smeta mu „parola“ bespoštodne kritike svega postojećeg. „Zatim smo se u analizi toka događaja složili, ako bih tako smio reći. Rekli su da je ono što sam govorio upravo ono što i oni hoće. Zato sam cijelo vrijeme morao govoriti: 'Ne, drugovi, možda vi to hoćete, ali vi to niste napisali, jer s onim što ste napisali, ja se od A do Ž ne slažem.'“

Mnogi politički i kulturni „radnici“ Hrvatske ogledali su se u raspravama inspirisanim Bakarićevim stavovima i intonacijom. Većina učesnika je to osetila kao priliku da se politički istaknu i nametnu. Izvodi iz te rasprave objavljeni su u nastavcima u dnevnoj i nedeljnoj štampi. Ovde će biti pomenut jedan od učesnika, književnik Vlatko Pavletić, čije je reči preneo *Vjesnik* pod naslovom „Umjesto kritike – zlorada destrukcija“. Pavletić prigovara *Praxisu* što kritikuje staljinizam kada „balk staljinizma“, „nije osobito aktualan naš problem“, a zanemaruje „afirmaciju našeg sistema samoupravljanja“, „te originalne neposredne demokracije koja je najbolji instrument za iskorijenjivanje i posljednjih dogmatskih ostataka u birokratiziranoj svijesti“.²⁸ Pavletić prigovara *Praxisu* „pamfletski nabačen anahronistički tobožnji antagonizam između teoretičara i praktičara, filozofa i političara“, da je, spuštajući se na pamfletski nivo, izneverio svoju osnovnu namenu i postavlja pitanje partijske odgovornosti članova redakcije s obzirom na uočene i moguće štete. Imajući u vidu što će govoriti skoro tri decenije posle ovog istupa, Pavletićev zaključak o *Praxisu* je veoma indikativan. Naime, Pavletić zamera *Praxisu* „osobito oštro što nije došla do izražaja u tom časopisu konkretna kritika desnih devijacija, kao i obračun s uzrocima i uzročnicima konfuzija u nekim glavama. To je ‘Praxis’ propustio i to je jedan od propusta tog časopisa koji se teško može opravdati.“²⁹

Nije trebalo dugo čekati na poduzimanje određenih represivnih mera. Pošto je prekršajno kažnjen, Gaju Petrovića je Konferencija SK Zagrebačkog sveučilišta isključila iz Saveza Komunista³⁰. U

²⁸ Vlatko Pavletić, „Umjesto kritike – zlorada destrukcija“, *Vjesnik*, 16. maja 1966, str. 2.

²⁹ *Ibid.*, str. 2. *Feral Tribune* je 18. prosinca 1995. godine objavio ovaj Pavletićev napad na *Praxis* i tako demantovao naknadna Pavletićeva fabuliranja o njegovoj tobožnjoj odbrani Hrvatske od protuhrvatskog *Praxisa* 1966. godine. Pavletić je reagovao ljutito, uputivši „Dobronamjerno pismo ‘Feralovcima’“, objavljeno 22. prosinca 1995. Odgovorio mu je u istom broju urednik *Ferala*, Viktor Ivančić u feralovskom stilu „Teorija i praxis Vlatka Pavletića. Zmije u jedrima“: „U svom lovu na zmije s protuhrvatskim otrovom, punom osobnih rizika i neizvjesnosti, uvaženi akademik nije izgovorio ni veliko *H*, nije spominjao ni Hrvatsku ni hrvatstvo, nije spominjao ni dom ni domovinu, pa čak ni famoznu ‘crtu nacionalnih interesa’“

³⁰ Videti, *Vjesnik*, „Pozitivna politička orijentacija većine zagrebačkih studenata“, 26. VI 1968, str. 3. Tada su isključeni i Mladen Čaldarović, profesor Fakulteta političkih nauka i Šime Vranić, student istog fakulteta. (Jedini koji nije glasao za isključenje bio je jedan od urednika *Praxisa*, profesor Branko Bošnjak.) Prema *Vjes-*

Beogradu je proces poduzimanja represivnih mera i kažnjavanja filozofa i sociologa praksis orijentacije trajao duže, bio oštriji i završio je izbacivanjem grupe od osam profesora i asistenata Filozofskog fakulteta sa Univerziteta. Da bi se sve te mere provele, bilo je neophodno da Skupština Srbije donese tzv. *lex specialis*, januara 1975. godine, što govori o tome da su otpori represiji bili veoma snažni³¹.

Nepoznato je ili je nedovoljno poznato šta su sve sadržavali policijski izveštaji, analize i dosjei. Nešto su dostupniji bili partijski bilteni. Tako je Marinko Gruić u svom uvodnom izlaganju u organizaciji Saveza komunista Zagreba 18. juna 1968. godine optužio praksisovce da su u sjedištu rukovođenja studentskim protestom i postavio pitanje „da li i nadalje društvenim sredstvima dotirati jedan takav časopis kao što je ‘Praxis’?“³²

O snazi novih impulsa u filozofiji i društvenim naukama, rečju u kulturi, govori i činjenica da su se i Časopis i Korčulanska ljetnja škola održali više od pet godina pošto su 1968. postali stalna meta dnevno-političkih i ideoloških napada. Nema ni jednog dogmatskog marksiste starog kova, od Borisa Zihlerla i Vojana Rusa u Ljubljani, Mladena Zvonarevića i Olega Mandića u Zagrebu, Dušana Nedeljkovića i Andrije Stojkovića u Beogradu, da se druga i manje značajna imena ne pominju, koji se nisu oglasili svojim budnim kritičkim osvrtima na Časopis i Školu. Njih su sledili i mlađi partijski kadrovi s univerziteta i iz marksističkih cenatara koji su jednostavno shvatali da su napadi na Časopis i Školu najjednostavniji i najbrži put za promociju u značajnu javnu ličnost. Neki će u

---

nikovom izveštaju profesor Filozofskog fakulteta dr Mladen Zvonarević je rekao da *Praxis* nikad nije imao podršku svih nastavnika na fakultetu i predložio da se povede diskusija o političkoj liniji *Praxisa*: „Ako takve diskusije ne bi bilo, ‘Praxis’ bi dobio oreolu mučenika koju nikad nije i danas je ne zaslužuje...“

³¹ O tom procesu videti opsežnu analizu u: Nebojša Popov, *Contra fatum*.

³² Bilten GK SKH i GK SSRNH, God. VI (1968), br. 6-7, str. 10. U narednom, osmom broju biltena biće objavljeno izlaganje Pere Pirkera od 8. VII 1968: „Ovog trenutka mi smo se naročito sukobili sa strujama oko ‘Praksisa’. Pored mnogih prijašnjih ocjena i na XIX konferenciji SK Zagreba dana je negativna politička ocjena idejnim stavovima koje je časopis zastupao, pa je tom prilikom utvrđeno da to stvara objektivne uvjete da se ‘Praksis’ pretvori u okosnicu političke grupe oko koje se okupljaju nezadovoljni elementi u našem društvu. Uprkos toj jasnoj kritici, grupa oko ‘Praksisa’ je nastavila razrađivati tezu o tome da su progresivne snage u našem društvu u stvari birokratske snage. Direktno odjeka tih stavova moglo se ne malo naći u posljednje vrijeme u časopisu ‘Razlog’, a posebno u proglasu tzv. ‘Akcionog odbora’.“, str. 8.

napade utkati svoje uverenje, neki svu strast preraslu u naganjaštvo, a neki će jednostavno „raditi po narudžbi“. Stranice dnevnih i nedeljnih listova, radio i TV emisije, teorijski partijski časopisi kao što je bio *Socijalizam* ili listovi kao *Komunist* biće im širom otvoreni. Partijski sastanci i savetovanja, razni oblici „ideološkog obrazovanja“ i škola, javne tribine i mitinzi biće pozornice za jednu plejadu glumaca čije će se umeće iscrpljivati u napadima. Komiteti će podsticati „teoretičare“, a ovi drugi će trčati u komitete. Stipe Šušvar u Zagrebu, jedan od ključnih tvoraca „Bele knjige“ u kojoj je skoro sve što je vredelo u kulturi proglašeno neprijateljskim, dnevni dežurni naganjači u Beogradu Prvoslav Ralić i Dragomir Drašković, jedna osoba u Sarajevu³³ i mnogi drugi su svoje javne i univerzitetske karijere gradili i na tim napadima.

Ti napadi će sve manje imati bilo kakve veze sa filozofskom, sociološkom ili drugom kulturnom delatnošću. Biće jednostavno vulgarno dnevno-politički³⁴, a biće često bezobzirno obnavljani u zaoštrenoj formi i u decenijama nakon gašenja Časopisa i nestanka njegovih glavnih poslanika – Gaje Petrovića i Rudija Supeka – sa životne scene. Ovde neće biti šire elaborirana lepeza dogmatskih osporavanja i prigovora *Praxisu* i Školi. Neka ovde bude pomenut samo jedan odgovor Gaje Petrovića Vojanu Rusu, pa će i razlozi za izostanak šire elaboracije postati jasniji. Naime, odgovor *Praxisa* dogmatičarima mogao bi se sažeti u nekoliko reči Gaje Petrovića upućenih Vojanu Rusu: „ZAŠTO GNJAVIŠ VOJANE? *Zašto si*

---

³³ Reč je o osobi koja je pred rat u Bosni preminula kao ideolog Paragine „Stranke prava“ u Hrvatskoj, a počela je javnu karijeru kao pisac panegiričnih prikaza knjiga članova redakcije i saradnika *Praxisa*. U međuvremenu je bila jedan od ključnih ideologa Saveza komunista Bosne i Hercegovine i član Centralnog Komiteta SK BiH. „Proslavila“ se svojim napadima na već bolesnog i potpuno bespomoćnog Mešu Selimovića čije je stvaralaštvo činilo čast bosanskoj, jugoslovenskoj i evropskoj kulturi.

³⁴ Karakter tih dnevno-političkih napada analizirao je Nebojša Popov u članku „Naučna istina i istina jedne politike“, *Praxis*, br. 1-2/1974, str. 213-229. Braneći svoje kolege sa Beogradskog univerziteta, Redakcija u istom broju, uz kratki komentar, ponovo objavljuje svoj stav „U povodu nekih najnovijih kritika ‘Praxisa’“ iz broja 4/1968. Iz današnje perspektive jedna rečenica dobija dodatni smisao: „Ponekad se doista čini da je ova naša zemlja prebogata u svemu, a prije svega u ljudima: ako ih ne izvozimo kao stručnjake ili radnu snagu u druge zemlje, onda ih razbacujemo i onemogućavamo u svojoj vlastitoj.“ Naivne li Redakcije: iz perspektive devedesetih godina kada su ljudi masovno ubijani i postajali dželati i žrtve, rasuti po svetu bez nade u povratak, te godine kada su *samo* ostajali bez posla i zatvarani čine se mnogima bezmalo ružičastim.

svoje suradnike nagovorio da te nesuvisle optužbe potpišu? Zašto prisiljavaš časopis „Praxis“ da te nesuvislosti (u vrijeme kad su naše finansijske teškoće najveće a tisak tako skup) objavljuje? Zašto mene prisiljavaš da trošim vrijeme odgovarajući? Zašto mi namećeš javne polemike koje su intelektualno neproduktivne? Zar zaista nemaš nimalo milosrđa prema onima koji bi željeli da misle, pišu, čitaju i raspravljaju o nečem pametnijem?³⁵

Neka ovde bude pomenuta kritika praksis orijentacije koju je zagrebački filozof Neven Sesardić izložio u svom radu „Razmišljanja o filozofiji prakse“, objavljenom u beogradskom časopisu *Theoria*. Sesardić svoj kritički osvrt na filozofiju prakse počinje konstatacijom da su kritičari polazili od stajališta službene politike i da su na odgovore praksisovaca „uzvraćali jedino etiketiranjem i ideološkim diskvalifikacijama“. Tako je došlo do neobične situacije da se „...filozofija prakse zapravo nikada nije suočavala s protivnicima na razini *filozofske* argumentacije i protuargumentacije“³⁶. Autor ne želi da toj orijentaciji porekne svaku vrednost, već izjavljuje da želi da naglasi ona pitanja koja su bila zapostavljena ili izvan fokusa. Početne primedbe tom stanovištu da je razlikovanje „dogmatskog“ i „stvaralačkog“ marksizma krajnje arbitrarno, da je njihovo traganje za „autentičnim“ Marksom intelektualno besplodno, a njihovo insistiranje na „bespoštednoj kritici svega postojećeg“ preterano, Sesardić završava aluzijom na bliskost filozofa te orijentacije sa oficijelnom politikom.³⁷ Prigovara im da se njihova kritika uvek zaustavljala na

---

³⁵ Gajo Petrović, „Prijateljsko pismo Vojanu Rusu“, *Praxis*, br. 1-2/1974, str. 249. Na kraju Petrović šalje Vojanu Rusu ironičnu poruku: „Uvidam svoje zablude i kajem se, dragi Vojane! Želim Ti da svoje genijalne umotvorine objaviš na svim svjetskim jezicima, da tim blistavim ‘kapitalom’ obasjaš sve svjetske ‘pozornice’. Samo te jedno od svega srca molim: Kao što mi tebe puštamo na miru, pusti i Ti nas! *Nemoj nas gnjaviti!*“, *Ibid.* str. 253.

³⁶ Neven Sesardić, „Razmišljanja o filozofiji prakse“, *Theoria*, 1-2/1987, str. 107.

³⁷ „Može li se stvarno prihvatiti mišljenje, koje je prilično rašireno, da je filozofija prakse predstavljala i najoštriju kritiku oficijelne politike?“ *Ibid.*, str. 109. Mada nije neposredna reakcija na Sesardićev tekst zanimljivo je „čuti i drugu stranu“. Tako je Svetozar Stojanović, čudeći se da se *intelektualni* kritičari *Praxisa* daju zavesti jezičkim sličnostima, na jednom mestu zapisao: „‘Praxis’ je bio otvoren prema nemarksističkim pogledima i grupama ne samo u inostranstvu nego i u Jugoslaviji. Ko je ako ne praksisti pomagao fenomenolozima, pozitivistima, strukturalistima, analitičarima, egzistencijalistima, sistem-teoretičarima itd. da predaju, istražuju i objavljuju u Jugoslaviji? A baš neki od njih danas sa visine govore o „sporu u porodici“, iako su pod komunistima ćutali o političkim prilikama da ne bi ugrozili svoje

sukobu sa birokratsko-staljinističkim snagama, a nikad sa Partijom kao celinom, da nikada nisu doveli u pitanje principe samoupravljanja. Istakao je da deklinaciju njihovog odstupanja od oficijelne politike ne treba meriti „stupnjevima“ nego „lučnim sekundama“, a stavom da se „kontroverza između njih i zastupnika dnevne politike svela... tako zapravo na svađu unutar obitelji“³⁸ dao je šlagvort svačkoj budućoj nacionalističkoj i kvaziliberalnoj kritici *Praxisa* i *Korčulanske ljetnje škole*.

U drugom delu svog teksta Sesardić osporava filozofsku tezu o jedinstvu teorije i prakse kao trivijalnu, a ideju da se teorijske aporije mogu razrešiti praktičnim putem ne smatra originalnim Marksovim doprinosom filozofiji. Štaviše, smatra fundamentalno pogrešnom ideju da praksa može unaprediti filozofsku spoznaju tamo gde je teorija bila nemoćna. Iz tih stavova koji u filozofskom razmatranju mogu biti sasvim legitimni, Sesardić ponovo izvlači političke zaključke, ironično primećujući da praktični revolucionari onda kvalifikovano arbitriraju u pitanjima filozofije. „Zapravo“, zaključuje Sesardić svoj kritički osvrt na filozofiju prakse, „filozofi prakse nisu bili koherentni kad su u nekim prilikama protestirali zbog vanjskog uplitanja u filozofske diskusije jer su upravo oni bili ti koji su se najviše zalagali za to da se sruši zid koji je razdvajao filozofiju od revolucionarne prakse i koji je predstavljao slabu ali i jedinu zaštitu autonomije filozofije.“³⁹

Sesardićevi stavovi su izazvali dosta uzbuđenja i osporavanja u stručnoj javnosti. Pre svih urednika *Praxisa* Gaje Petrovića i Mihaila Markovića u časopisu *Theoria*⁴⁰, a zatim i Slobodana Žunjića u zagrebačkom omladinskom časopisu *Pitanja*.⁴¹

---

karijere. Pre će biti da je ‘komunističkoj porodici’ i Titu kao njenom *pater familiasu* odgovarala njihova politička pasivnost i kukavičluk, nego praksisovsko javno i glasno protivljenje.“ Videti, Svetozar Stojanović, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd: „Filip Višnjić“ i IFDT, 1995, str. 223.

³⁸ *Ibid.*, str. 110.

³⁹ *Ibid.*, str. 116.

⁴⁰ U rubrici „Polemika“ časopis *Theoria*, br. 3-4/1987, objavio je priloge akademika Mihaila Markovića „Povodom razmišljanja o filozofiji prakse“, str. 113-120. i Gaje Petrovića, „O filozofiji prakse i jednom neobičnom pojmu razmišljanja“, str. 121-137. Videti takođe i rad Zagorke Golubović „‘Praxis-filozofija’: različita tumačenja i kritike“, *Theoria*, br. 1-2/1988, str. 9-20.

⁴¹ Uporedi, Slobodan Žunjić, „Politika jednog ‘teorijskog’ osporavanja praxis-filozofije“, *Pitanja*, God. XVIII, Br. 3-4/1988, str. 79-87. Žunjićev rad objavljen

Marković pre svega osporava Sesardićevu tezu da se filozofija prakse „nije suočavala s protivnicima na nivou *filozofske* argumentacije“, navodeći 33 imena s čijim se idejama on suočavao. Takođe dokazuje da su zahtevi za ukidanjem profesionalne politike i potpuno ukidanje nomenklature radikalniji od sukoba s vlašću građanske liberalne inteligencije. Prigovara Sesardiću da piše o nečemu što ne poznaje i da je arogantan. Delomično podudarnim metodom pokušava da dokaže Sesardiću da je odnos teorije i prakse dinamičan i upućuje ga na kritičku društvenu teoriju koja „sa svoje strane, usmerava *emancipatorsku praksu*“⁴²

Gajo Petrović sistematično opovrgava šest „tema ili skupova optužbi“ prvog dela Sesardićevog rada od koje je posebne pažnje vredna ona prema kojoj za odbacivanje dogmatskog marksizma na Bledskom savetovanju jugoslovenskih filozofa i sociologa, novem-

---

je u okviru tematskog bloka „Rasprava o *Praxis* filozofiji“. U tom bloku su objavljeni radovi Veselina Golubovića „Filozofija u Jugoslaviji“, Lina Veljaka „Pitanje metode u filozofskoj kritici“, Milorada Belančića „Hermeneutička situacija filozofije prakse“ i Nenada Miševića „Jedan mit filozofije prakse: svijet kao čovjekovo djelo“. Inače, u kraćem uvodu navedenim raspravama Zoran Arbutina piše: „Nakon dugogodišnjih, ponekad izuzetno oštih napada, inspirisanih prvenstveno političkim razlozima, pojavile su se u novije vrijeme neke naznake u nastojanjima da se *Praxis-filozofiju* kritički raspravlja na filozofijskoj razini, da se, dakle, uspostavi rasprava koja ne bi padala ispod razine vlastita predmeta i koja bi se vodila najboljim značenjem pojma *kritika*: ambicijom stvaralačkog nadilaženja kritiziranog mišljenja.“ *Ibid.*, str. 58. Na ovaj dobronamerni poziv pravi odzivi još uvek nisu stigli i teško da će uskoro, nakon ratne tragedije, stići.

⁴² Mihailo Marković, „Povodom razmišljanja o filozofiji prakse“, *Theoria*, br. 3-4/1987, str. 118. Prilog završava aluzijom na potkazivački karakter Sesardićevog rada: „Da li kraljevi mogu istinsku filozofiju iskoristiti u svoje svrhe – veliko je pitanje. Sigurno je, međutim, da mogu iskoristiti ovakav način pisanja o svojim kolegama kakav je demonstrirao Neven Sesardić.“ Da „kraljevi filozofiju mogu iskoristiti u svoje svrhe“ pokazaće kroz tri-četiri godine Mihailo Marković, postaviši blizak Miloševićev saradnik. Prethodno će doći do značajnog razlaza oko novopokrenutog međunarodnog časopisa *Praxis International*. Taj razlaz je ozbiljna tema koja izlazi iz okvira ovog rada. Ovdje će biti pomenuto samo to da je naneo neprocenjivu štetu ideji o mogućnosti nezavisne intelektualne zajednice koju je *Praxis* u sebi nosio. Nije reč o ličnim animozitetima nego o velikoj međunarodnoj šteti u procesu raspada Jugoslavije. *Praxis* i *Korčulanska škola* su u odnosu na grupu Lukačevih učenika u Mađarskoj predstavljali daleko ozbiljniji intelektualni potencijal. Zahvaljujući balkanskom „talentu“ za izazivanje sukoba, desilo se da su Mađari u intelektualnom svetu zauzeli onu poziciju koja je pripadala *Praxisu*. Mađarska grupa Lukačevih učenika je u svetu napravila ime, a *Praxis* je *otišao* u kulturne i stručne arhive. To je svakako poraz i pokazatelj destruktivnosti i štete od unutrašnjih balkanskih sukoba.

bra 1960. godine nije bila potrebna nikakva „politička odvažnost“, jer je Jugoslavija raskinula sa Staljinom 1948. godine. Petrović ukazuje na činjenicu da se u to vreme ni jedna druga grupa intelektualaca nije suprotstavljala službenim stavovima i da je dogmatska, staljinizirana interpretacija marksizma bila dominantna. Odbacujući optužbu o oportunističkom, Petrović opsežno dokumentuje svoj stav da su praksisovci branili ne samo svoje saradnike nego i svoje protivnike.

U drugom delu svog opsežnog polemičkog priloga Petrović se osvrće na Sesardićeve kritike odnosa teorije i prakse u filozofiji prakse, prigovarajući mu da nije analizirao „bar jedan jedini tekst filozofa koje je difamirao“⁴³. Petrović nastoji da dokaže da Sesardić zaoblilazi *meritum*: „O samoj *filozofiji* prakse iz Sesardićevog se napisu ne može ništa saznati. Filozofija je jednostavno zaobiđena.“⁴⁴ Petrović Sesardićev rad tretira kao „pokušaj moralne i političke diskvalifikacije filozofa prakse uz pomoć neobuzdanih insinucija, neistina i podmetanja“⁴⁵

Taj Sesardićev „pokušaj moralne i političke diskvalifikacije filozofa prakse“ obnovila je i dalje razvila Savka Dapčević Kučar u svojoj knjizi *71 'Hrvatski snovi i stvarnost*. Autorica je u poglavlju „Hrvatska kultura u hrvatskom proljeću“ jedan odeljak posvetila *Praxisu* – „Praxisovci i hrvatsko proljeće“. Praksisovsku grupu intelektualaca⁴⁶ ona tretira kao uglavnom „protuprolječare“ čiji je uticaj u političkom životu Hrvatske negativan, deklarisan kao protivnike

⁴³ Gajo Petrović, „O filozofiji prakse i jednom neobičnom pojmu razmišljanja“, *Theoria*, br. 3-4/1987, str. 134.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 135.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 135. Petrović Sesardićev pokušaj stručne kritike situira u prethodne dnevno-političke i ideološke napade na *Praxis*: „Neslavna slava nekih dosadašnjih ‘oponenata’ *Praxisa* očito nije dala mira Sesardiću. Svojim napisom on se potrudio da dosadašnja ‘etiketiranja’ i ‘ideološke diskvalifikacije’ nadopuni političkim insinucijama, dezinformacijama, klevetama i napose moralno-političkim optužbama i osudama. Treba priznati da se u tom ‘poštenom poslu’ pokazao vrlo spretan, okretan i plodan. U stvari volio bih da mi netko navede jednog jedinog među svim dosadašnjim ‘oponentima’ *Praxisa* (filozofima, politolozima, sociolozima, političarima, novinarima itd.) koji je ikada u jednom tekstu iznio toliko nečasnih političkih optužbi, uvreda i objeda na račun filozofa prakse, nastojeći da ih diskreditira i diskvalificira u svakom pogledu (ne samo filozofski, nego napose i politički i moralno).“ *Ibid.*, str. 135.

⁴⁶ Da bi pojačala utisak o velikosrpskom karakteru *Praxisa*, Savka Dapčević Kučar u privedbi br. 58, na str. 827. među zagrebačke praksisovce uvrštava brata Gaje Petrovića Svetu koji se tu našao ni kriv ni dužan, ali ne i Rudi Supeka, Ivana Kuvačića, Žarka Puhovskog i druge.

staljinističkog dogmatizovanog marksizma koji su predlagali zaključke suprotne „... interesima razvoja, modernizacije, demokratizacije hrvatskog društva.“⁴⁷ Štaviše, prigovoriće praksisovcima da „... nikad nisu napadali izrabljivanje Hrvatske i golemu centralizaciju u Beogradu; dapače, borbu protiv toga vidjeli su kao hrvatski šovinizam i nacionalizam.“⁴⁸ Napisala je da nije istina da su praksisovci bili proganjani, jer nisu uklonjeni s fakulteta i bili su „uvijek na slobodi“, ali su 1972. godine zahtevali kazne za hrvatske šoviniste. Ideju o „bespoštednoj kritici svega postojećeg“ autorica smatra aporno negativističkom i destruktivnom. Kao da sama nije pripadala nomenklaturi i zauzimala čelno mesto u Savezu komunista Hrvatske, Savka Dapčević Kučar se pozvala na filozofski autoritet dr Nevena Sesardića koji je praksisovski sukob sa dnevnom politikom okarakterisao kao „svađu unutar obitelji“. Napokon, praksisovcima prigovara filozofski elitizam, mada u prethodnom pasusu tvrdi: „... prešli su granicu čiste filozofije i vrlo aktivno uplovili u neposrednu praktičnu, zapravo prakticističko-političku sferu.“⁴⁹ Zatim dolazi nešto iz abecede staljinizma: delovali su „retrogradno – uprkos možda pozitivnim namjerama svojih autora“,⁵⁰ negativno na hrvatske demokratske tokove. Na kraju sledi najteži udarac, najopasnija optužba koja se protiv nekoga u Hrvatskoj sredinom devedesetih godina mogla izreći: „Kad tome dodamo da vodeće praxisovce u Hrvatskoj nije ni zanimalo, niti su osjećali ‘hrvatsko pitanje’, i da su glavni nositelji praktički bili unitaristi, možemo shvatiti s koje su velikosrpske-unitarističko-etatiističko-intelektualne visine gledali na ‘nacional-šoviniste’ proljećare. U

---

⁴⁷ Savka Dapčević Kučar, *71' Hrvatski snovi i stvarnost*, I i II, Interpublic, Zagreb 1997, str. 745. Autorica zatim nastavlja: „Tako je nastao svojevrsan paradoks – praxisovci su, zapravo teorijski se protiveći staljinističkom modelu, praktično zagovarali teze koje su koristile upravo neostaljinističke i dogmatske snage.“

„Svojim stajalištima protiv tržišta, decentralizacije, razlika i sl., protiv ekonomizma – učvršćivali su upravo onu struju, ne samo mišljenja nego, na žalost, i djelovanja, koja je nastojala zadržati upravo stare antitržišne (znači – etatiističke) antiekonomske (dakle – administrativno – partijsko – birokratske), antidecentralizatorske (dakle – unitarističke) odnose itd.“ *Ibid.*, str. 745. Kada neko pročita da su praxisovci, po autorici, težili administrativno-partijsko-birokratskoj kontroli nad ekonomijom, prosto mu dođe da se upita nije li Gajo Petrović bio predsednik CK SK Hrvatske, a Savka Dapčević-Kučar intelektualac bez ikakvih javnih funkcija.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 745.

⁴⁹ *Ibid.*, str. 747.

⁵⁰ *Ibid.*, str. 748.

slobodnoj i demokratskoj zemlji, to i ne bi bilo važno; slobodno bi se sučeljavala mišljenja. No, u velikosrpskoj dominaciji i partijskoj državi, oni su, bez obzira na to koliko su to uistinu željeli (neki da, neki možda ne) – postajali sredstvo protiv proljećara u Hrvatskoj.⁵¹ Kako autorica korekno navodi da je hrvatsko političko rukovodstvo u Karađorđevu najozbiljniju podršku dobilo od srpskog političkog vrha (koji će Broz kao i njih „počistiti“) i od Krste Crvenkovskog iz Makedonije, teza o velikosrpskom izrabljivanju Hrvatske postaje upitna. Naravno, to ne znači da srbijanska politika krajem osamdesetih godina nije postala šovinistička i nacional-socijalistička, ali to sa *Praxisom* Gaje Petrovića nema veze!

Da, bilo je onih koji su još u vreme postojanja *Praxisa*, a naročito onih koji su, naknadno, pošto je časopis ugašen, a *Korčulanska ljetnja škola* prestala s radom napuštali internacionalističke i humanističke pozicije⁵², ali je većina članova redakcije, pa i saradnika ostajao dosledan. Gajo Petrović kao glavni i odgovorni urednik Časopisa, i Rudi Supek, kao predsednik Upravnog odbora Škole su do kraja života (1993) ostali dosledni osnovnim načelima *Praxisa*. Tako će Petrović ljubazno odbiti ponudu *Nedeljne Borbe* iz 1990. godine da učestvuje u razgovoru hrvatskih i srpskih intelektualaca „Um pred lavinom političkog varvarizma“ s obrazloženjem da se nije afirmirao „ni kao srpski ni kao hrvatski intelektualac“ i da se ne

---

⁵¹ *Ibid.*, str. 748. Upravo ovo mesto pokazuje koliko je snažna želja da se praksisovci kompromituju i optuže, nezavisno od toga koliko su optužbe umesne ili ne. Naime, Savka Dapčević Kučar označava Edvarda Kardelja kao jednog, praktično glavnog grobara „hrvatskog proljeća“ (videti, str. 803-811, naročito str. 811).

⁵² U ranoj fazi *Praxisa* to je uradio profesor Danilo Pejović, a krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina i dvojica akademika SANU, Mihailo Marković i Ljubomir Tadić. Marković je postao podpredsednik i ideolog Miloševićeve (nacional) Socijalističke partije Srbije, a akademik Tadić je, istina, kratko vreme bio „senator“ u nekom telu koje se zvalo „Senat Republike Srpske“. O preorijentaciji Mihaila Markovića ka nacionalističkoj ili nacional-socijalističkoj opciji pisao sam u dva navrata i pre nego što je postao ideolog Miloševićeve partije, „Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje – beleške uz rad Mihaila Markovića“, *Gledišta*, br. 5-6/1988, str. 223-233. Na Markovićev odgovor „Smisao spora o državnosti srpskog naroda“, takođe u *Gledištima* 9-10/1988 objavio sam opsežniju kritičku analizu pod naslovom „Od ‘integralnog samoupravljanja’ do nacionalne državnosti“, *Gledišta*, 5-6/1989, str. 164-184. Markovićev „čuveni“ govor na Miloševićevom mitingu na Ušću i osnovni ton iz njegovog viđenja „Načela srpske nacionalne politike“ objavljenog u kongresnom materijalu za Drugi kongres srpskih intelektualaca ubedljiv su dokaz bitne „preorijentacije“ tog nekada u svetu poznatog praxisovca.

smatra „kvalifikovanim za sudjelovanjem u tim razgovorima“⁵³. A u obimnom intervjuu *Novom forumu* 14. januara 1991. Petrović će protestovati protiv ukidanja „Trga žrtava fašizma“ i preimenovanja u „Trg hrvatskih velikana“⁵⁴

Šta na kraju reći o odnosu Gaje Petrovića prema beskrajno ponavljanim nekad primitivnim, nekad sofisticiranim, insinucijama, denuncijacijama i optužbama? Svoj odnos Petrović je sjajno formulisao u ironično intoniranoj „ispovesti“ naslovljenoj samo jednom rečju „Priznajem“, koju je objavio u *Nedeljnoj Dalmaciji*, 3. februara 1993. godine, neposredno nakon smrti prijatelja Rudija Supeka, a samo četiri meseca pre vlastite. Tu Petrović „priznaje“: 1. da je kao filozof bio nedovoljno marksistički, zatim nemarksistički, antimarksistički, idealistički, apstraktnohumanistički, hajdegerovski, egzistencijalistički, nedijalektički, pozitivistički – da su mu poricali svaku filozofsku intenciju i relevantnost i da su njegovu delatnost ocenjivali kao politikantskom, ekstremističkom, levoradikalnom, građansko-liberalističkom, antisamoupravnom, destruktivnom antisocijalističkom i antikomunističkom; 2. da su na osnovu Titovog govora protiv praksisovaca osporavali njegov izbor za profesora; 3. da je bio jedan od osnivača Hrvatskog filozofskog društva koje je bilo nezavisno i nije radilo ni po čijim ‘višim’ direktivama i da su vlastodršci samo sanjali o tome da ga okrenu protiv *Praxisa* čiji je osnivač i glavni urednik i da je drzovito ustrajavao u

---

⁵³ „Pismo Gaje Petrovića“, *Nedeljna borba*, 1-2 decembra 1990. Tom svom stavu Petrović će dodati: „Najveća zasluga za sadašnje stanje srpsko-hrvatskih odnosa pripada, po mom mišljenju, rukovodstvima Saveza komunista i drugih političkih partija kojima su pozvani učesnici vašeg skupa pripadali ili pripadaju, pa taj skup i njegovi učesnici mogu znatno utjecati i na dalji razvoj srpsko-hrvatskih odnosa i na budućnost Jugoslavije.“

⁵⁴ Gajo Petrović: „Nacionalizam nas je doveo na ivicu građanskog rata“, *Novi Forum*, 14. I 1991. U jednoj zgradi na tom Trgu stanovao je Gajo Petrović. Naslov intervjuja preuzet je iz sledećeg dela Petrovićevog intervjuja: „Nije bez korijena u ‘starom režimu’ ni radikalni nacionalizam koji nas je doveo na ivicu građanskog rata. Već sam više puta govorio o tome kako su Tito i njegovi najbliži suradnici u interesu očuvanja svoje birokratske vlasti sredinom šezdesetih godina počeli ‘odozgo’ raspirivati nacionalne netrpeljivosti i nacionalne sukobe u Jugoslaviji. No ‘novi režim’ donio je svakako nešto ‘kvalitativno novo’: direktno rehabilitiranje fašizma, ustaštva, NDH i njihovih vođa, uključujući i najveće zločince, kao npr. Mile Budaka (koji je već počeo dobijati svoje ulice) i A. Pavelića, koji je u jednom zagrebačkom mesečniku proglašen ‘pravim hrvatskim liberalcem parlamentarno-opozicionog tipa’.“

praksisovštini⁵⁵; 4. da je podržavao svog mlađeg kolegu Žarka Puhovskog i da nikada u životu nije sreo Aleksandra Rankovića⁵⁶; 5. da je imao intenzivne međunarodne komunikacije i da bi trebalo demaskirati sve univerzitete i njihove filozofske odseke u svetu koji su ga pozivali. Svoje „priznanje“ Gajo Petrović završava rečima: „Uvjeren sam da će politički pometaći naše filozofije uspješno obaviti i plemeniti zadatak rehabilitacije onih što se u civiliziranom svijetu nazivaju staljinističkim mračnjacima. Jer ti su mračnjaci puno prije naših današnjih lučonoša vidjeli pravu prirodu ‘Praxisa’ i praksisovaca, pa za svoj podhvat zaslužuju puno priznanje svojih današnjih učenika i sledbenika. Trvdi se da neki filozofski non-entiteti raskrinkavanjem filozofa i filozofije pokušavaju postići neke ružne filozofske ciljeve. Premalo znam o svemu tome da bih se toj tvrdnji mogao odmah priduržiti. Ali nije mi poznat ni jedan slučaj u povijesti filozofije da se netko afirmirao kao filozof političkim obediavanjem i difamiranjem filozofa koji su se afirmirali svojim filozofskim radovima. Prema tome, politički pometaći filozofije, najblaže rečeno, ne mogu težiti nikakvim filozofskim ciljevima. Za što se to oni zapravo bore – pitanje je koje sad ostavljam po strani.“⁵⁷

---

⁵⁵ Gajo Petrović nastavlja: „Na Korčulanskoj ljetnjoj školi – tijesno povezanoj s ‘Praxisom’ – i u samom ‘Praxisu’ intenzivno su sudjelovali veoma ugledni, pa čak neki i od najuglednijih zapadnoevropskih i američkih filozofa najrazličitijih orijentacija (od neortodoksnih marksista preko fenomenologa do analitičkih filozofa), a u međunarodnim filozofskim publikacijama, pa čak i u dnevnoj štampi pisalo se o časopisu ‘Praxis’ i o filozofima praksisovcima kao značajnoj pojavi međunarodnog filozofskog života. Samokritički priznajem da se toj međunarodnoj afirmaciji ‘Praxisa’ nisam suprotstavljao, nego sam joj prema svojim mogućnostima pomagao.“ *Nedeljna Dalmacija*, 3. veljače 1993. godine.

⁵⁶ Kako su se u nacionalističkom tisku u Hrvatskoj pojavljivale aluzije da su praksisovci bili bliski A. Rankoviću i da su se s njim skoro svakodnevno sastajali, Petrović izvlači ironičan zaključak da, po nacionalistima, on nikada nije bio ni praksisovac jer se nikada nije sreo sa „drugom Markom“.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 21. Na „priznanje“ Gaje Petrovića reagovao je Branimir Donat u *Nedeljnoj Dalmaciji*, 24. veljače 1993. godine. u tekstu pod (verovatno redakcijskim) naslovom „Krvnik“ i tekстом uz naslov: „Praksisovci su od početka zagovarali, u odnosu na stanje u Jugoslaviji, onu poznatu metodu prema kojoj su sebe nudili u ljupkoj ulozli malo blažega krvnika, a ne onog staljinističkog, nedvosmislenog u svojim nakanama i metodama...“ Donat, inače, prigovara Petroviću isterivanje sa katedre za filozofiju Vuka Pavlovića u vreme kada je Petrović studirao u Lenjingradu i ni u kakvom isterivanju sigurno nije mogao učestvovati. Petrovićevo priznanje Donat tumači „...kao rezultat opake ljudske zablude i opasnog političkog sljepila, a možda i recidiv onog dogmatizma koji se kao *virus* usadio u krvotok mladog intrasigentnog skojevca

Na kraju ću istaći i nešto vrlo lično, ali mislim da je i veoma načelno. Kada sam prije 34 godine u Sarajevu, po članu 133. Krivičnog zakonika o tzv neprijateljskoj propagandi, suđen zbog članka u *Praxisu*, na suđenje su došli Gajo Petrović i Rudi Supek. Nisu se pret hodno dogovarali, nego su se sreli na železničkoj stanici. U sudnici sam sedeo okrenut leđima publici. Prepoznao sam kašljucanje Gaje Petrovića. Shvatio sam da ću biti slobodan i da moram živjeti kao slobodno ljudsko biće, bez obzira kako me sudili. Tako sam bolje razumeo Gaju Petrovića: „Moć mišljenja ne treba precjenjivati. Nijedno mišljenje nije tako moćno da bi moglo stvoriti novi svijet samo svojom silom. Ali mišljenje ne treba potcjenjivati. Doista, bolji svijet ne može se stvoriti bez misleće obrade ideje slobode, stvaralaštva i pravde.“⁵⁸ Za taj bolji svet slobode, stvaralaštva i pravde živio je Gajo Petrović. Bio je i ostao svetionik slobode ne samo u teškim vremenima u kojima je živio, nego i u još težim koja su im sledila.

---

poučenog u tehnologiju boljševizma usred Lenjingrada.“ (str. 21.) Da su u zatiranju uticaja i tragova *Praxisa* i praksisovaca sva sredstva dozvoljena dokazuje Donat poredeći počasni doktorat Univerziteta u Upsali dodeljen Rudiju Supeku sa počasnim doktoratima koje su jugoslovenski univerziteti dodeljivali Edvardu Kardelju i Džemalu Bijeduću! Svoj prilog ovakvom stavu dala je i redakcija *Nedeljne Dalmacije* koja je Donatov tekst grafički opremila ex-librisom Mladena Stilinovića iz 1991. godine na kome pod znakom petokrake piše: „Naši filozofi koje svojim priznanjima gorljivo brani Gajo Petrović, a koji su počeli od ideje da moraju mijenjati svijet, doživjeli su sada strašan protuudarac od toga neumnog i neodgovornog svijeta koji se sam promijenio ne pitajući ih šta oni o tome misle.“ Treba zaista pogaziti sve ljudske obzire pa o Gaji Petroviću pisati u članku pod naslovom „Krvnik“!

⁵⁸ Gajo Petrović, *Odabrana djela*, Naprijed-Nolit, Zagreb-Beograd 1986, Tom II, str. 241.

Božidar Jakšić

GAJO PETROVIĆ'S *PRAXIS*

Summary

The author's approach is based on three premises: 1. that Gajo Petrović's Praxis was an outstanding phenomenon in Croatian, Yugoslav and European culture, a challenge of freedom in a repressive society; 2. that there has never been such a thing as "Praxis group", "philosophers of practice" or "Praxis philosophers" with a unified philosophical and socio-theoretical orientation; and 3. that political and ideological attacks on Praxis were part of the repressive system that targeted every instance of cultural and scientific dissent.

The political leadership of Tito's regime, its ideological and propaganda apparatus systematically disseminated allegations, denunciations and accusations against Praxis and Gajo Petrović. The same style has survived through radical historical changes from the appearance of Praxis until today. The attackers have often been the same persons, with the difference that in earlier times they denounced Praxis and Gajo Petrović as enemies of "socialism" and the "socialist self-management system", and in the changed political fashion as "servants" of Tito's authoritarian rule. The fate of Praxis in the former regime has been triumphantly interpreted as a "family quarrel".

This paper attempts a sociological analysis of the political destiny of Praxis. The analysis is essentially determined not by old and new political and ideological questionings of Praxis, but by Gajo Petrović's fundamental belief that there is no freedom without the human or humanity without freedom.

Keywords: Praxis, the Korčula Summer School, critical thought, freedom.